ЧОН ХОНИИ ОМАЗЫ

Н. Г. Доможаковтың „Ыраххы аалда" романынаңар

Хығырығчыларнаң тоғазығларының пірсінде минің нанчым Михаил Кильчичаков позының чонының иргідегі аар, илеглiг ўлўзiнеңер уғаа сиилтелiг чоохтаан.

«Иргіде хыри-пазы чох чазыларла чалаң парчадып, хакас, ах чазы хучалаң парчадып, хакас, ах чазы хуба сӧл осхас, тоозылчаа чох сарынын сарнап парып одырчаң. Ол позынын алып кӱзiнеңер, изiп тооспас изiнеңалып кўзінеңер, изіп тооспас изінеңер, алтон сўрместіг хыс осхас, абаер, алтон сўрместiг хыс осхас, тилiг хай, азыр ханаттығ хус осхас, тилiг аран чула адынаңар, алтон асхырлығ чылғыларынаңар, алтылар чўс хойлачылғыларынаңар сарнаачаң. Че сарын тоозылрынаңар сарнаачаң. Че сарын тоозылчабал за, ир чахсызы олох ла албас чабал адычаана мўн салған, аяғ чох ізіт турған чӧгiг кўннiң алтында олох ла чох-чоос чалчының чобағлығ кӧлеткізі полып парчатчаң. Алтон асхырлығ чылғылар, чўзер ӧӧрлiг хойлар ани полбаан, ачын пайларни полған. Чох-чоос чалчы, аңчы сарында ла ўр нимеске ўребесте ўлўстіг, аран чула аттығ, алтон асхырлығ чылғылығ ир чахсызы полыбысчаң».

Ол тустаң пеер иліг азыра ла чыл иртіп парды. Че аның аразында хакастарның хоныға таныча чох иде алыс парған.

Октябрь революциязы хакас чонына тооза ниме пирген. Ол, пу чонны прай пазығлардаң позыдып, социализм паза коммунизм чолына кирген. Ол ағаа наа культура тӧстирге, социализмнiң ах сағызынаң кўс алынған национальнай кибiрлiг искусство тӧрiдерге ондай пирген.

Ана іди, Илбек Октябрьның чиңістерi сылтаанда, иргіде позының пічии дее чох хакас чонының литературазы тӧреен. Пу литература, тӧреели, улуғ чол иртті. Фольклордаң паза пастағы стихтардаң, пір ле кізінiң чуртазын чоохтапчатхан улуғ нимес повестьтерден пасталып, ол улуғ поэмаларға паза романға читіре ӧс парды.

Николай Доможаковтың «Ыраххы аалда» романы хакас прозазының пастағы килкiм произведениезі полча. Ол сӧснең хоостир киректе хакас чонының килкiм чидiглерін киречілепче. «Ыраххы аалда» роман хакас чонының чыллар тобыра чуртап парған хонығын хоостап парыбысхан ниме.

Роман хакастарның чўзер чыллар санапчатхан историязының иң аарлығ тузына — Совет ўлгўзiнiң пастағы чылларында чон хонығын социализмнiң арығ-тiрiг ағыны наачылапчатханына чарыдылча. Ол туста Лениннің ах сағыстары, арға чон чўреен кӧӧредiп, чўзер чыллар сайбалбаан пазығлығ хоныхтың кибiрлерiн саяп турғаннар, пурунғы кип-чоохтағы хысхылығ хус чiли, социализм Хакасиязы тӧрiпчеткен.

Гражданскай чаа кўгўртi ам на тохтаан полған. Щетинкиннің паза Кравченконың партизаннар армиязы Сибирьнің ўстўнзаринда Колчактың артхан-халғаннарын хыра сапханнар, Унгерн баронның ах хасхыларын моол чазыларынзар сўрiбiскеннер. Романдағы кiректер хыри-пазы чох Чобат чазызында Чалбах Тигей тӧзiне хыстың парған аалда иртiпчелер.

Пастағы главаларнаң таныссаң, революция ирткен чылларда пу чазыда хоных таа алызии айныбаан чiли пiлдiрче. Маңзырабин, пiр ле ондайнаң ағып одырча ол. Пу хоныхтың кўннiң сай поладырган позының ӧрiнстерi, сағысырастары, хомзыныстары пар. Хакастарның революцияның пастағы чылларындағы хонығын автор кӧрiндiре хоостапча. Мал хадарчаңнар тоғысха даа кўстер, хоных таа чобағларында махачылар. Олар кўннең кўнге хызығып, тандағы халастарынаңар сағысырапчалар. Олар хадарчатхан чўзер ӧӧрлiг хойлар, iнектер, алтонар-читонар асхырлығ чылғылар аалдағы артых пайның, Хапыңның изi-пайы полчалар.

Че чох-чоос хакастарның чуртазы iдi ле парчатпинча: революция усхурған аалында класс харбазии тилiпче, ӧсче, чўзер чыллар тур парған пазығлығ чон хониинда наа чурт хулғалары тобырып пастапчалар.

Уезд ӧӧнiнең — Минсуғдаң — тастых турчатхан туюх аалда революция ағылған наа хоныхха уғаа улуғ сидiксiнiстер тобырарға килiскен: националист Пычон Почкаев, Советтерзер кiрiп алып, хакас аалына наа хоныхты чағдатпас ўчўн пар сўмезiн салча. Хыза тайғада чазын турған националисттерге паза хасхыларға чӧлеңiп, ол Совет ўлгўзiнең паза коммунисттернең туюххан кўресче.

Романның ӧӧн чолы пу аалға орыс Полынцевтер семьязы килгенiнең палғалысча. Кравченконың паза Щетинкиннiң армиязында партизан полған Федор Полынцев, Колчак хасхызы Самохвалов аның пабазын ат салған соонда, ипчiзi Варянаң паза хызычаа Зойканан хада Минусинсктең Бондаревка аалзар чол сығыбысча. Чолда ағаа саайға кiрген Сабис урун парча. Ол аны, ханаазына таарлап алып, Чобат аалынзар тартып килче.

Аал Соведiнiң кнезi Пычон Почкаев, хакастарны орыстарға хыртыстандырарға сiреңiп, Федорны, хасхызың тiп пыролап, аалдаң позытпиныбысча.

Тўрче Чобат аалда чуртап, тимiр узы Полынцев чох-чоос хакастарнаң чахсы танызып алча. Олар Федорны аарлап пастапчалар. Ол аалда кузница азып алча, чиит хакас оолларны тимiр таптир кирекке ўгретче. Соонаң, тiзең, Минсуғдағы исполком уполномоченнайы Жарковтың кӧзiдиинең, пос кӧңнiнең кiрген кiзiлер чыып, отряд тӧстеп, Хыза тайғадағы хасхыларнаң харбазарға апарча. Позырах сағаллығ орыс алып чалчыларнаң туғаннас парған паза Чобат аалында саңайға халыбысхан. Аалдағылар аны улуғ Федор тiп адап алғаннар. Аның ипчiзi Варвара Петровна аалда иң пастағы школаны асча паза хакас олғаннарын пiчiкке ўгретче.

Полынцевтернiң орыс семьязы хакас аалына килгенiнеңер, Федор паза Варвара Петровна аалдағы чох-чоостарға кӧп нимені пiлiп аларға полыс пиргенiнеңер чоохтап, Н. Доможаков, хас хачан-да тастал парған туюх чирнiң социализм ағынына наачылалғанында орыс коммунисттернiң аринча илбек ўлўзiн арландыра кӧзiтче. Пу аарлығ киректi орта хоостааны романның политика салтарын чарытча, хоных саринаң пiзепче. Хакас чох-чоостар орыс большевиктернiң пай пазиинаң позыдығ, пiр тiн поларын, харындастас ағылчатханнарын кўннең кўнге улам на чарыда сизiнiп одырчалар. Оларның ырыстығ хоныхтанар iзенiстерi илбек вождьтың Ленинниң адынаң палғалысча. Чылығ хадарчаң Сағдай пiр чирде сағызында вождьнаң чоохтасча: «Пiс, Ленин арғыс, син хығырчатхан хоныхты олох идербiс!» Аның сағызында Ильичтiң омазы турыбысча. Ленин пу чоохтазығда Сағдайға пiдi нандырча: «Мин сiрерге киртiнчем. Минсуғ уездiнде хасхыларны хапчығай тоозыбызынар. Анаң Ачых турадаң Минсуға тимiр чол салыбызарзар, Хара тағ хара тас пирер, хай-пар пайларны халых чон тооза сўрер... Паза пiр кӧңнiм, Хакасияда наа чыл — кiзi чылы тiп адалзын...»

Хакас аалының алысчатханынаңар, коммунисттернiң устаанынаң аалдағы чох-чоостарның махачы кўрезиинеңер хабарлап, писатель Ленинниң ах сағыстарының чиңiзiн, оларның чон хониина кiрчеткенiн кӧзiтче. Мал хадарчаң чох-чоостарның чуртазын автор уғаа кӧрiндiре хоостапча. Олар ағаларының, пабаларының тирiнең тустал парған тӧреен чирлерiне хынчалар. Хоныхта чығаң сизiктiг, хыйға, сибер холлығ чон пу. Н. Доможаков позы чох-чоостар аразынаң сыххан, пайлар малын хадарған, пайның хазырын кӧрген кiзi аалдағы мал хадарчаң чох-чоостарның паарсап, хоостапча.

Хоортай Мангирович Ардыковтың семьязын романның ортызына килiстiре турғысча ол. Пу семьяда ӧс тӧлдең сыххан кiзiлер хакас чонының чахсы сарин читiре киречiлепчелер.

Мында Хоортай ағаның омазын автор прайзынаң артых хоостап салған, неке. Чонның чыллар тобыра чыған хыйғазы, паарсах, ап-арығ кӧңнi, ах чазыларның абахай омазын оңнап пiлгенi — прай пiрiктiр пу апсахта. Автор Хоортай ағаны, паарсах кўлiнiп арах, хоостапча. Чиитте киреенче пай малын хадарып, ол хызығыстаң азырыл полбаан. Че аар хоных апсахтың хабынчах сағызын, чалахай хылығын чабыра пас полбаан. Чазы хозылча, чарны хойыпча аның. Ол мал даа хадар полбинча. Че иртеннең иирге читiре иб аразында хайынча. Чонның тўўлгеп сағызы, ап-арығ кӧңнi полып, Хоортай ağa, чахсы чӧптер пирiп полысча, Совет ўлгўзi паза коммунисттер ағылчатхан наа хоныхтың чахсызын ол сизiнче паза ағаа паарсапча. Хыйға апсах аалдағы наа ондайларға пар кӧңнiнең ӧрiнче, чох-чоостар комитедiнде араласча, нанчызы улуғ Федорнаң хада Хапыңны чалчыларға тӧлегнi орта тӧлеттiрче, чон аны, Минсуғ городсар Советтер съездiне делегатха таап, ысча.

Iдӧк арландыра хоосталтырлар романда Хоортай ағаның хызы Домнаның паза кiзӧзi Сағдайнаң омалары.

Уғаа ус, тоғысха кўс, амыр ла iстеңчi ипчi Домна. Ол идер ниме чох тўрче дее одыр сыдабинча. Мына ол, хойларны кир салып, теер истепче, аалдағы иң чиркеен Хапың хатына хоостаан маймах тiкче. Домна хой хадарарға ағазы Сарығдаң паза пабазы Хоортайдаң ўгренген. Амды ол позының узын хызына Кнайға чiтiрче. Домна пiр дее ниме сипсетпес иб ээзi ипчi. Аалдағы ам даа тығалах Коммунада хайди тоғынарынаңар ол уғаа тузалығ чӧптер пирче. Домнаның омазында писатель, хакас ипчiнiң иң чахсы ондайларын чып алып, хоостапча. Ол ипчi кiзiлер ўчўн позын даа аянминча.

Домнаның апсаа хара кiчiгдең сығара чылғы хадарған. Ол прай чуртазын изер ўстўнде ле иртiрче. Хапыңның онар асхырлығ чылғыларын аңа хаптырбин, хасхыларға сўрдiрбин, хадарча ол. Чазыдағы хоных аны кӧп нимее ўгрет салған. Ол туйғах артыс парған iстер хоостыра, ноо-ноо чирге тис парыбысхан чылғыларны таап алча. Суғлухха хынмас чазы оолғы чалчы ўлўзiнең чараспинча, пай пазиина тоғырланып, позының праволары ўчўн кўресче.

Сағдайның наа хоныхсар сал парған чолы, аның Пычон хасхыларынаң харбазығда араласханы класс харбазиинаң сыхча — пай чалчызы чон милициязына пiр дее iкiнчiлебин кiрче. Революция чиңiстерiн ол холда тирiглiг арачылапча. Хасхыларнаң харбазығда Сағдай уғаа чалтанмас, махачы кiзi полчатханын кӧзiтче. Ол тиксi тирiглiг Серге хасхыны чалғыс арғамчылығ ла тобырып алча, сўрiзiп одырған хара сағыстығлардаң тизiп, тынын даа аябин, Минсуғзар уезд комитедiнiң кнезiне Губенковха уғаа киректiг пiчiк ағыл пирген.

Тастынаң кӧрзең, туюхтал парған, чоохтаспас таа кiзее тӧӧй иренде ачых-чарых, сынчых, чалахай, чахсы кiзiнi кӧр таапчабыс пiс.

Сағдайнаң Домнаның оолғы Сабис, наа хоных ўчўн харбазыға пасха чолнаң килче. Сабис сынчых, туртухпас, iкiнчiлебес оол, че ам даа ӧктем, чуртас сўмелерiн пiлбинче. Ана iдi ол Тойоңның микезiне кiр парча. Сарығ тайны аларға полып, ол чарғыда саайға кiргенiнде позырах сағаллығ орыс пыролығ тiп тайма ниме чоохтапча. Че Хоортай ағаның сылтаанда, ол саба киректi тузында хабын салча. Сарығ тайны Тойоң хуйдырған тiп сынны чоохтап пирче. Пос кӧңнiнең чыылған отрядха кiрiп, ол Пычонның хасхыларын чох идерiнде араласча. Ол улуғ Федордаң сала даа халбинча. Хасхылар ордызына иң алнындағыларның санында кире хонча. Анда хынчаң адын Сарығ тайны таап алып, чалтанмас оол тӧреен аалынзар чиңiснең айланча.

Чох-чоос хакастар пiр ондайлығ ла, саңай пастыр салған кiзiлер иде хоосталбинчалар: романдағы полған на чох-чоос iстенчiнiң позының чўзi, хылығы, ондайлары пар. Мында хулғаат, хас хачан даа чобаға тўспес Апах, Хоортай ағаның хончығы, аарынчах арах Пулат, пос постарына пiр дее тӧӧй нимес Хапың чалчылары Каной, Тирпук, Токай, хасхачан даа ис-тыс пiлбес, тўдўнге чазорлап ла чӧрген харахтығ Ату, ачых-чарых, кӧп нимені пiлерге хынадырған абахай Онис. Ол аалда пастағы ла пiчiк пiледiрген ипчi, киис идер киректiң улуғ узы.

Аңчы Кормастың наа хоныхсар сал парған чолына автор романда улуғ хайығ айландырча. Кӧйтiк, азыра харап турған Пычонға микеледiп, ол пiр туста Чобат Соведiнiң кнезiнең «ынархасча» паза ағаа Тувазар асчаң чазыт чалғыс азах чолларны чоохтап пирче. Че аңчылар отағындағы тоғазығда орыс алып астых парған чох-чоостың харағы чарыдыбысча. Пычонның сайбар туюх сағызын аңчы анда ла онарылып пастапча. «Нанчызының» кiректерiнеңер сағын тура, ол пiдi сағысха кирче: «Пу орыс кiзi, улуғ Федор, Пычон пiстiң чирiбiстi, орыстардаң чарып, пасха хан холына пирiбiзерге харасча тiп чоохтапча. Петрицкийнi, Унгерннi сағыпча. Позы прай Хакасияның ээзiбiн тiп аданып алған — андағ пiчiк пас салған..».

Аннаңар Кормастың паза Пычонның чоллары хас хачанға даа чарылыс парғаннар. Чон алнында пырозын толынып, Кормас Федор Полынцевтiң отрядын позы ла пiлчеткен чазыттығ аңчы чолынча хасхылар чазынчатхан ӧзензер ағыл килче.

Аалларда iстенчi хакастар иргi хоныхтың илестiг ондайларынаң чараспинчалар. Олар пайларнаң, хасхыларнаң харбазыға iкiнчiлес чох кӧдiрiлчелер. Пу пай пазиинаң чох-чоостарны позыдар ўчўн хазыр харбазыда мал хадарчаң халых чон позы араласча, хакас читтерi наа хоныхсар, пiлiссер, культуразар тартылчалар.

Андағлар романда чиит, у[illegible] чуғанның Кнай, аның алызар оолғы, иң пастағы хакас коммунисттерiнiң пiрсi, Эпсе Гаврис, кӧк тигiр кӧстiг, чарых састығ постаң хызычах Марик паза олардаң даа пасхалары.

Хакасияда Совет ўлгўзiн пиктирге Губенков кӧптi кӧрген командирнi, туртухпас коммунисттi Петр Ивановичь Жарковты ысча. Чох-чоос хакастар, орыстар пос кӧңнiнең кiрiп, чыылған улуғ нимес, че чӧптiг отряд Жарковтың устаанынаң Пычонның хасхыларын саңай хыра сабысча.

Чалчы хакастар аразынаң Совет ўлгўзi ўчўн кўресчеткеннер н чахсы пiлiнчеткен, чапчаң кўресчiлер сыхчалар ол туста. Класс пiлiнiзiнiң ӧсчеткенi iле кӧрiнче. Ол саринаң Эпсе Гавристiң омазы хайығ айландырча. Ол Чобат аалзар Жарковнаң хада тiлбесчi полып килче, чон аразында улуғ, тузалығ тоғыс апарча. Эпсе партияның кiчiг чоннар аразындағы политиказын чох-чоостарға пос тiлiнең чарыда чоохтап пирче.

Пычонның хара сағызы сынға сыххан соонда Гаврис мал хадарчаң аал чонының устағчызы полыбысча, пастағы коммуна тӧстир тоғысчаң паза Чобаттағы чох-чоостар комитедiнiң тоғызынаң устапча.

«Ыраххы аалда» тiп роман пiстiң Сибирьдегi иң кiчiг чоннарның пiрсiнiң ўлўзiнеңер пастағы килкiм эпическай тоғыс. Революция ағылғанаң иiн-чарын хастап чӧрген иргiнi чиңiп аларынаңар чiтiг сағ[illegible] роман тобыра, хызыл чiбек чiлi, тартылча. Писатель Пычонның чонға паза коммунисттерге, азығлығ аң чiли, хыртыстанчатханын, тўлгў чiли, кӧйтiктенчеткенiн кӧзiтче. Ол кiзiлерзер, хатығ мойын чiли, килкiмге айланадыр. Прай аның ондайларында аң хылығы пiлдiрче. Тиктеле нимес, тўгенчiзiнде, ол, парчаң чирi чох пўўр чiли, стрихнин iзiбiзi оох парча.

Ачын, ырах кӧр пiлбес Хапынна тоғыр пасха, Пычон хыйға, пiчiкке аннаңар уғаа хорғыстығ кiзi. Буржуазнай национализмнiң хара сағыстарын хайраллап ал чӧрчеткеннернiң пiрсi.

Хапың за Совет ўлгўзiнең тоғыр полчатханын пiр дее чазырбинча. Аннаңар чох-чоос чалчылар аразында аның тобынчызы табырах хайылча. Улуғ чурттың пазы полған Хапың, Тойоң оолғына алтынын [illegible]ладыбысхан соонда, аалдаң парыбызып, кӧрер саа чох полчатхан наа хоныхтаң тизiп, улуғ чуртын тастап туюх чирде чуртабызарға сағынча.

Ырчының сариндағы пасха даа кiзiлер ундулбинчалар. Оларның аразында Пычонның полысчызы Сергенiң, абаазының сайбағ сағыстарын толдырарға сўрееліг кўс, ыраххызы чох содаң Тойоңның, наа ўлгўдең тоғыр туюххан чоох-чаах тарат чӧрчең хам Аларчонның, пай оолғы Колчак кўлўгi Самохваловтың омаларын адирға чарир. Самохваловты Харбинка тiп солалачаңнар.

Н. Доможаковтың «Ыраххы аалда» тiп романы аринча чон произведениезi. Анзы автор чаяп салған олаңай хакастарның омаларында, чон сӧспектерiнең пызыңнасчатхан роман тiлiнде, че иң ӧӧнi авторның чон хониинын чахсы сариларына полызарға, наа, ырыстығ хоныхтың паза партия чуртасха кирчеткен Ленинниң национальнай политиказының, аринча сын полып, хайди даа чиңерiн кӧзiдерге кўстенчеткенiнде кӧрiнче.

Николай Доможаков хакас интеллигенциязының иң улуғларының пiрсi. Ол хакас литературазы наа ла тигчiпчеткен туста алтаан аның иркiнiн. Анча чылларның аразында ол позының чонының ирткен дее, амға даа хонығын хоос сағыснаң пас парыбызарға тазығыбысхан. Ол нинче-нинче поэтическай сборниктернiң, алынча поэмаларның, хай пiрее драматургия даа произведениелерiнiң авторы полча. Че иң пӧзiк чидiглерге ол поэмада паза прозада читкен.

Мына чабыл парды пастағы хакас романының тўгенчi страницазы. Пiстiң алныбыста наа, пiс пiлбеен чуртас хаалхазы азылды. Пiстiң харааыбыс алнында хазыр харбастығ, хайхастығ полталығ хоных иртiпче. Революцияның пастағы чылларында тилекейдегi хоныхты алыстырғанынаңар пiстiң пiлген-кӧргенiбiс уламох алғып парды. Пiстiң странаның чоннарының хонығының наачылалғаны пiстiң алныбыста, паза пiр хабырғазынаң айланып, сағыла тўстi..

Хоныхтағы кибiр хоостыра, пастағы улуғ хакас романының ал-алынча читпестерiн дее таныхтап саларға кирек. Iдi, кӧримге алза, тiлбестелген романда уғаа кӧп хакас сӧстерi урунча, пўдiзi дее романның уғаа тың, пiс сағынғанда, ўзўктелче.

Че пўкўле алза, Н. Доможаковтың «Ыраххы аалда» тiп романны авторның улуғ чидиине санирға чарир. Ол чиит хакас литературазының кӧзi чарып, кӧксi алғыбысханын киречiлепче. «Сибирь оттары» тiп «чоон» журналыбыс романны Г. Сысолятиннiң маңат тiлбестеенiнең орыс хығырығчаа сыйлап пирдi.

«Сибирь оттары» тiп журналның коллективi, Сибирьдегi пiчiкке наа читкен чоннардаң сыххан авторларның тоғыстарын чарыхха сығарып алғыстасха турыстығ, улуғ тузалығ тоғыс итче.

К. АНТОШИН.